

MOJMÍR TYRLÍK, PETR MACEK, PETRA MAZUROVÁ

SOUVISLOST MEZI POJÍMÁNÍM DOBRA A ZLA A KAUZÁLNÍ ATRIBUCÍ U ADOLESCENTŮ

Jedinec si v procesu reprezentace utváří komplexní mentální model prezentované situace, který zahrnuje nejen její jednotlivé významné prvky, ale v jeho rámci současně již také reprezentuje svůj vztah k nim i vzájemné (příčinné) vztahy mezi těmito prvky. Reprezentace je do jisté míry konstruktivní proces. Stejně jako mentální reprezentace objektů nejsou izomorfní se svými referenty, tak také náš mentální model postihuje kauzální vztahy mezi prvky v rámci určité situace pouze pravděpodobnostně. Již D. Hume a později I. Kant vyslovili předpoklad, že příčiny nejsou přímo pozorovatelné, ale jsou konstruovány tím, kdo si je uvědomuje. Příčinnost není základní vlastností smyslových událostí. Ve druhé polovině 20. století byl tento předpoklad rozpracován v různém teoretickém kontextu. K. Balcar (1996) uvádí v přehledu teoretického zakotvení tohoto jevu pojmy: „příčinné přisuzování“ („causal attribution“ – Heider, 1958); „motiv kompetence“ („competence motive“ – White, 1959); „místo ovládnutí“ („locus of control“ – Rotter, 1966); „naučená bezmocnost“ („learned helplessness“ – Peterson, Seligman, 1984); „vlastní účinnost“ („self-efficacy – Bandura, 1991); „přisuzovací styl“ („attributional style“) aj.

Náš přístup chápe funkci příčinné atribuce v rámci komplexního procesu reprezentace a jednání jedince. Příčinné vazby v rámci mentálního modelu tedy nejsou funkcí pouze prezentované situace, ani pouze charakteristik mentálních procesů, ani pouze sociálně sdílených sémantických struktur, ale jsou vždy funkcí interakce všech těchto prvků. Vedle aktuální podnětové situace je současně výsledný mentální model ovlivněn také dispoziční strukturou mentálních reprezentací, a to schémata aktuálně aktivovanými v procesu reprezentace. V procesu reprezentace se integruje aktuální přítomnost s individuální i skupinovou minulostí a budoucností v podobě anticipací

K analýze jevů, které jedinec považuje za příčiny určitých situací, můžeme přistoupit z hlediska jejich obsahu, z hlediska jejich subjektivní funkce v procesu jednání. Antecedenty lze obsahově nejobecněji rozlišit na faktory spojené s jedincem (schopnosti, úsilí atd.), které vyjadřují **internální atribuci**, a faktory

spojené s prostředím (náročnost úkolu, hloupí spolupracovníci atd.), které vyjadřují **externální atribuci**. (Heider, 1958, Weiner, 1992) Obsahový přístup ke klasifikaci antecedentů vyžaduje, aby byla každá reprezentovaná příčinná vazba v rámci mentálního modelu klasifikována nezávisle, ačkoli jedinec může v komplexnější situaci reprezentovat více těchto vztahů. Např. subjekt může připisovat příčinu dopravní nehody, na níž se podílel, jak nesprávné jízdě druhého účastníka nehody, tak současně své vlastní únavě a tomu, že si před jízdou důkladně nezkontroloval svůj automobil. Některé z těchto příčin, které jsou v mentálním modelu tohoto člověka obsaženy jako synergisté, můžeme přiřadit do kategorie prostředí, jiné do kategorie vlastní stavu (byl unaven) a vlastní úsilí (nevěnoval se přípravě auta). Obsahový přístup sleduje pouze přiřazení jednotlivých antecedentů do kategorií a pomíjí, zdali subjekt celkově vnímá tuto situaci jako celkově ovlivněnou spíše faktory spojenými s ním, nebo s prostředím. Je nutno zdůraznit, že lokalizace příčinnosti (internalita/externalita) automaticky neurčuje ovlivnitelnost daného jevu jedincem. Obsahové vymezení místa příčinnosti vypovídá o tom, jak jedinec reprezentuje své začlenění do určitého jevu.

Naproti tomu **funkční** vymezení vypovídá o funkčním vztahu jedince k určitému jevu v průběhu jednání, tzn. nakolik je změna určitého jevu (situace) funkcí záměrné aktivity jedince. Základními dimenzemi funkčního vymezení jsou ovlivnitelnost, obecnost a trvalost.

Ovlivnitelnost není nutně spojena pouze s internálními antecedenty. Ovlivnit můžeme (a někdy také nemůžeme) své úsilí při přípravě na zkoušku, stejně jako zkoušejícího, který nám doposud nepřál. Mentální reprezentace složitější situace představuje většinou více kauzálních vazeb mezi jednotlivými prvky. Ačkoli jsou některé antecedenty obsahově bližší jednomu nebo druhému pólu této dimenze, míra ovlivnitelnosti se vztahuje k reprezentaci daného jevu jako celku. Jak ukázal Atkinson (1957, 1964), reprezentace pravděpodobnosti, že jedinec svou aktivitou dosáhne transformace prezentované situace, je významnou determinantou jednání.

Reprezentace kauzálních vazeb může významně ovlivnit modalitu a intenzitu evokovaných emocí prostřednictvím self-relevantních obsahů. Z hlediska příčinnosti je přítomnost, nebo nepřítomnost takových obsahů jako příčiny situace kritériem pro určení internality nebo externality příčiny.

Obsahy sebepjetí netvoří separátní strukturu mentálních obsahů, ale přesto mají v rámci mentálních reprezentací specifické postavení. Mentální reprezentace "ruky" se na konceptuální úrovni neliší, jestliže se jedná o "moji" ruku nebo ruku někoho jiného. Prožitková jedinečnost těchto self-relevantních objektů je dána napojením jejich mentálních reprezentací na emoce.

Sebepjetí bývá konceptualizováno z hlediska dvou různých funkcí: Z hlediska řízení chování a z hlediska vlivu na to, jak jedinec porozumí prostředí (Hull, Levy, 1979). Obě funkce, které se vzájemně těsně prolínají, mají důsledky pro povahu atribuce.

První funkce je úzce spojena s výkladem výkonového chování (achievement behavior), k němuž je jedinec motivován potřebou prokázat vyšší výkon v po-

rovnání se svými minulými výkony nebo vzhledem k výkonům členů referenční skupiny (Atkinson, 1964, Nichols, 1984). Na základě těchto výkonů si pak jedinec utváří své sebehodnocení. V tomto případě je funkcí sebepojetí, že jedinec vyhledává takové aktivity, aby si na základě jejich výsledků mohl utvářet pozitivní sebehodnocení a současně se vyhnul negativnímu sebehodnocení.

Druhá funkce, která těsněji souvisí s problematikou organizace struktury mentálních reprezentací, umožňuje stabilizovat obecné obsahy sebepojetí a sebehodnocení. Jedinec vnímá prezentované situace takovým způsobem, aby byla nová informace kongruentní s významnými obsahy sebepojetí.

Zatímco internální více než externální atribuce u úspěšné situace vede k evokování pozitivních emocí a v důsledku k zvýšení sebehodnocení, externální atribuce (více než internální) vede u neúspěšných situací k evokování negativních emocí s negativními důsledky na sebehodnocení (Weiner, Russell, Lerman, 1979, Peterson, Seligman, 1984).

Cílem naší práce je postihnout, jak souvisí v procesu reprezentace příčinné atribuce a pojetí dobra a zla v personálním posouzení. Reprezentace dobra a zla v personálním kontextu, ať se již jedná o sebepojetí nebo reprezentaci jiných lidí, vytváří významnou morální dimenzi sebeprožívání nebo reprezentace relevantních aktivit jiných lidí. Podílí se na obou funkcích sebepojetí, jak jsme je pospali výše. Předpokládáme, že vymezení dobra a zla ovlivní atribuční styl jako prostředek regulace jednání a prožívání tohoto jednání.

Metodika výzkumu a výběrový soubor

Výzkumný soubor tvořili studenti ze čtyř gymnázií v České republice. Původní výzkumný soubor tvořilo 316 adolescentů. Data však byla zpracována jen u 220 respondentů, u nichž byly údaje kompletní. Věkový průměr výzkumného souboru činil 16 let (medián 16,5 let). Věkové rozmezí bylo od 14 do 18 let.

Dotazník atribučního stylu (Attributional style questionnaire – ASQ) byl původně vytvořen pro výzkum naučené bezmocnosti (Peterson, Semmel, von. Bayer at all, 1982). Zkoumaným osobám je prezentováno 12 situací. Polovina položek vyjadřuje jednání subjektu v situacích v nichž podává určitý výkon. Druhá polovina položek vyjadřuje vztahové jednání subjektu v interpersonálních vztazích. Podle druhého kritéria můžeme situace rozdělit na úspěšné a neúspěšné z hlediska subjektu. Například: „Neuděláte tolik práce, kolik byste měl.“ nebo „Vaši přátelé vás chválí.“

Zkoumané osoby uvádějí jednu hlavní příčinu každé z dvanácti situací. Pak mají na sedmibodové škále příčinu ohodnotit na stupnicích postihujících dimenze interní-externí, stálá-nestálá a specifická-globální příčina. Navíc uvádějí také subjektivní významnost situace.

V našem výzkumu jsme použili zkrácenou verzi dotazníku včetně vyhodnocení (Balcarová, Tyrlík, 1996). Situace lze třídit stejně jako v původní verzi. Pro tuto práci využíváme pouze příčiny, které zkoumané osoby připisovaly jednotlivým situacím. Při jejich třídění jsme rozšířili klasické třídění do skupin: vlast-

nosti, schopnosti, vnější okolnosti (Heider, 1958). Abychom mohli postihnout některé důležité aspekty interpersonálních vztahů, využili jsme při třídění kombinaci následujících kritérií:

- zda je příčina spojena se subjektem („já“), s některým z jeho blízkých a pro něj významných lidí („ty“), nebo s „vnějšími okolnostmi“,
- zda příčiny vyjadřují či nevyjadřují interpersonální vztah v rámci dané situace,
- ovlivnitelnosti uvedené příčiny buď subjektem, nebo významným druhým člověkem.

Řada odpovědí odkazovala nikoli na příčinu spojenou jednoznačně s „já“ nebo „ty“, nýbrž na příčinu připisovanou spíš vzájemnému vztahu sebe a druhého. V tomto vztahu lze najít rozdílné těžiště příčiny, což vedlo k podrobnějšímu rozlišení kategorií.

Pro konečné třídění odpovědí bylo použito celkem devíti dílčích kategorií:

- Nesmyslná odpověď, mimo rámec třídění. Do této kategorie jsme zařadili odpovědi, které byly nepřiléhavé. V takovém případě respondenti nepochopili otázku. Jako příklad můžeme uvést situaci „Úspěšně splníte, co jste si předsevzal(a)“. Nesprávná odpověď zněla např. „ztloustnu pět kilo“ nebo „vypil jsem patnáct piv a šel jsem po dvou nohách“.
- Já – není to v mé moci. Např.: „necítím se dobře“, „mám málo času“, „nemám náladu“, „je toho na mě moc“, „jsem unavená“.
- Já – je to v mé moci. Např.: „jsem líný“, „nestíhám“, „nechce se mi“, „něco se mi podařilo“, „jsem spravedlivá“.
- Vztah: Já k tobě. Subjekt klade důraz na vlastní vlastnosti a stavy, které se projevily v jednání s druhým. Např. „dal jsem jí dárek“, „chovám se k ní láskyplně“, „mám ji rád“, „jsem na ni milý“, „asi jsem mu něco provedl“, „zklamal jsem jí“.
- Vztah: Vzájemný. Zde je příčina spojena spíše s interakcí. Příkladem může být: „neshodli jsme se“, „nerozumíme si“, „nehodíme se k sobě“, „vzájemné nesympatie“, „nemáme nic společného“, „navzájem se respektujeme a máme se rádi“, „milujeme se“.
- Vztah: Ty ke mně. V interakcích je kladen důraz na druhého. Např.: „má mě rád“, „líbím se jí“, „jeho cit ke mně“, „asi ho moc nezajímám“, „je na mě naštvaný“.
- Ty – není to v tvé moci. Např.: „nevidí mě“, „nepoznává mě“, „nepamatuje si na mě“, „nepoznal mě“, „přehlédl mě“, „nevšiml si mě“.
- Ty – je to v tvé moci. Např.: „něco po mně chce“, „je namyšlený“, „má špatnou náladu“, „je hloupá a nafoukaná“, „urazil se“, „něčím se provinil“.
- Vnější okolnosti - náhoda. Příčiny se neváží na samotný subjekt nebo jeho vnější interakci. Např. „štěstí“, „náhoda“, „osud“, „výhra v loterii“, „dědictví“, „dar“, „málo pracovních nabídek“, „vysoká nezaměstnanost“, „je málo pracovních míst s mým zaměřením“, „ekonomická krize“.

V některých případech bylo velmi obtížné uvedené příčiny jednoznačně zařadit a nebylo možné vyloučit částečné obsahové překrývání jednotlivých katego-

rií. V případě, že respondenti neuvedli žádné vyjádření příčiny, jejich odpovědi jsme nekategorizovali.

U každé zkoumané osoby jsme zjistili četnost v jednotlivých kategoriích, a to zvlášť pro úspěšné a neúspěšné situace.

Pro posouzení dobrého a zlého člověka jsme použili sémantický diferenciál. Pro tuto práci jsme využili pojmovou strukturu, která byla extrahována ze společného sémantického prostoru obou těchto pojmů a sebezpojetí s využitím identických škál (Macek, Tyrlík, 2000).

Dimenze **morální hodnocení** spojuje tři aspekty hodnocení. Zahrnuje jak obecné hodnotící škály: morální – nemorální, správný – nesprávný, pravdivý – nepravdivý, rovný – křivý, čistý – špinavý, tak škály, které posouvají morálku do oblastí interpersonálních vztahů: přátelský – nepřátelský, příjemný – nepříjemný, prospěšný – neprospěšný lidem. Další aspekt vyjadřují škály jemný – hrubý, tvrdý – měkký.

Dimenze **sociální úspěšnost** je vyjádřena škálami: hezký – nehezký, nadaný – nenadaný, úspěšný – neúspěšný, společensky angažovaný – neangažovaný, schopný – neschopný, významný – bezvýznamný.

Dimenze **aktivní prosazování** je vyjádřena škálami: průbojný – neprůbojný, silný – slabý, aktivní – pasivní.

Pro jednotlivé dimenze obou pojmů byly vypočteny součtové skóry, které byly využity jako regresní faktory pro zjištění vlivu reprezentace dobra a zla v interpersonálním posuzování na připisování příčin v úspěšných a neúspěšných situacích.

Výsledky

Metodou krokové regrese jsme u příčin úspěšných situací zjistili významný vztah mezi posuzováním zlého (Std. B = 0,263, $p < 0.001$) i dobrého (Std. B = 0,238, $p = 0.001$) člověka na dimenzi sociální úspěšnost a kategorií internálních a ovladatelných příčin – v obou případech je korelace kladná, a posuzováním zlého člověka na téže dimenzi a kategorií vnějších příčin (Std. B = -0,159, $p = 0.026$), kde je korelace záporná.

U příčin neúspěšných situací jsme zjistili vztah u dvou neovladatelných kategorií Já – internální a Ty – není to v tvé moci). V prvním případě jsme zjistili vztah s dimenzí morální hodnocení u zlého člověka (Std. B = 0,162, $p < 0.024$), ve druhém případě s dimenzemi sociální úspěšnost u zlého člověka (Std. B = 0,315, $p < 0.001$) – kladná korelace, a aktivní prosazování u zlého člověka (Std. B = -0,223, $p = 0.011$) – záporná korelace. Lidé, kteří nezávisle na morálním hodnocení pojmají člověka více jako úspěšného a schopného (sebevědomého), spojují s úspěšnými situacemi ovladatelné příčiny vycházející z nich samotných a současně – v závislosti na posouzení zlého člověka - v menší míře těmto situacím připisují vliv náhody nebo štěstí. V neúspěšných situacích ovšem často spojují příčinu s partnerem v interakci. Všechny uvedené souvislosti, přestože

byly zjištěny převážně u dimenzí posouzení zlého člověka, odkazují na relativně morálně neutrální dimenzi.

Jediným vztahem, na němž se podílí dimenze morálního hodnocení, je vyšší míra atribuce internálních neovladatelných příčin u neúspěšných situacích, která nepřilíží významně souvisí s morálním hodnocením zlého člověka.

Diskuse

Poměrně mnoho prací je věnováno souvislosti atribucí s emočními aspekty self, méně prací je věnováno souvislosti se strukturálními stránkami sebepojetí. Pro naše téma jsme odpovídající práce pro komparaci nenašli.

Jsme si vědomi toho, že jsme se v našem výzkumu omezili spíše na popis výsledků a jejich interpretaci jsme věnovali velmi málo prostoru. Tato skutečnost vyplývá z teoreticko – metodologického omezení vytvářeného rozporem mezi implicitní ahistoričností teoreticky předpokládaného vztahu mezi reprezentací osobnosti (v těsném kontaktu také sebepojetím) ve vztahu na reprezentaci dobra a zla v této oblasti a historickým pojetím mentální reprezentace. Jinak řečeno, nejsme přesvědčeni, že konkrétní reprezentace závisí převážně na obecných principech ovlivňujících fungování systému (můžeme je vyjádřit např. kognitivními styly) a jen v zanedbatelné míře na minulé zkušenosti jedince. Individuální zkušenost jedince, respektive to, jak je reprezentována v jeho paměti, ovlivňuje, zda je určitá příčina reprezentována jako vnitřní ani ne tak z hlediska hranice tvořené jeho „pokožkou“, jako spíše své self-relevantnosti – tedy napojení na jáskou strukturu. Druhým významným faktorem, výrazně závislým na historii jedince, jsou struktury asociací – schémata, do nichž jsou jednotlivé obsahy integrovány a společně evokovány v procesu jednání.

Závěr

Naše výsledky ukazují, že nejčastějším a také z hlediska statistické významnosti nejvýznamnějším prediktorem je faktor, který jsme nazvali sociální úspěšnost. Vedle toho se méně často a méně signifikantně vyskytuje souvislost s faktorem obecné hodnocení. Podle toho, které vztahy jsou statisticky nejvíce signifikantní můžeme usoudit na následující obecné zákonitosti:

Internální a ovladatelná atribuce u úspěšných situací narůstá s důvěrou ve schopnosti a sociální úspěšnost jiných lidí (dobrých i zlých).

Přesun odpovědnosti na partnera, ovšem bez předpokladu, že by mohl situaci ovlivnit, narůstá se zvyšováním přesvědčení o sociální úspěšnosti zlého člověka.

LITERATURA

- Atkinson, J. W.: Motivational determinants of risk-taking behavior. *Psychological Review*, 64, 1957, 359-372.
- Atkinson, J. W.: An introduction to motivation. Princeton, Van Nostrand, 1964.
- Balcarová, M., Tyrlík, M.: Reprezentace drogy u dlouhodobých uživatelů drog. *Československá psychologie* 6, 1996, 502 – 511.
- Balcar, K.: Dotazník osobní příčinné orientace I. *Československá psychologie*, 40, 28-38, 1996.
- Bandura, A.: Social Cognitive Theory of Self -Regulation. *Organisational Behavior and Human Decision Processes*. 50, 1991, 248-287.
- Heider, F.: *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York, Wiley, 1958.
- Macek, P., Tyrlík, M.: Posouzení dobrého a zlého člověka adolescenty“ souvislost se sebezpojetím, rozdíly mezi děvčaty a chlapci. *Československá psychologie* 1, 2000, 45 – 55.
- Nicholls, J. G.: Achievement Motivation: Conceptions of Ability, Subjective Experience, Task Choice and Performance. *Psychological Revue* 91, 3, 1984, 328 - 346.
- Peterson, C., Seligman, M. E.: Causal Explanation as a Risk Factor for Depression: Theory and Evidence. *Psychological Review*, 91, 1984, 347-374.
- Pettreson, C., Semmel, A., von Bayer, C., Abramson, L.Y., Metalsky, G. I., Seligman, M. E. P., The attributional style questionnaire. *Cognitive therapy and research*, 6, 1982, 287 – 300.
- Rotter, J. B.: Generalised Expectancies for Internal versus External Control of Reinforcement. *Psychological Monographs*, 80, 1966.
- Weiner, B.: *Human Motivation*. SAGE, Newbury Park, London, New Delphi 1992.
- Weiner, B., Russel, D., Lerman, D.: Affective consequences of causal ascription. In J.H. Harvey, W.J. Ickes, R.F. Kidd (Eds.) *New directions in attributional research*. Vol.2, 59-88, Hillsdale, Lawrence Erlbaum, 1978.

SOUHRN

Metodou krokové regrese jsme u středoškoláků zjišťovali, které faktory posouzení dobrého a zlého člověka ovlivňují atribuci příčin úspěšných i neúspěšných situací. Porovnali jsme kategorie příčin: Spojené se subjektem (internální), spojené s partnerem v interakci, vyplývající z interakce a vnější.

Nejvýznamnějším prediktorem je faktor, který jsme nazvali sociální úspěšnost. Překvapivě vzácná je souvislost s faktorem obecné hodnocení. Internální a ovladatelná atribuce u úspěšných situací narůstá s důvěrou ve schopnosti a sociální úspěšnost jiných lidí (dobrých i zlých). Přesun odpovědnosti na partnera, ovšem bez předpokladu, že by mohl situaci ovlivnit, narůstá se zvyšováním přesvědčení o sociální úspěšnosti zlého člověka.

SUMMARY

Connection between concepts of the good and the evil and causal attributions among adolescents. We have used semantic differential and ASQ to assess the relation between causal attribution and factors of assessment two concepts – good man and bad man among adolescent. We used method stepwise linear regression. The categories of the causes varied from internal, dependent on partner or mutual relationship to external. Except the last, we have split all categories according controllability. The factor “social successfulness” has appeared the most important. The factor evaluation had not so much linear impact to causal attribution. Internal and controllable causes in successful situations were more frequent among people who high assessed social successfulness of both good and bad person. Partner related and uncontrollable causes were frequent in unsuccessful situations among them that high assessed “social successfulness” of bad person.

Klíčová slova: Kauzální atribuce

Dobro a zlo

Adolescenti

Key words: Causal attribution

The good and the bad

Adolescents